

MAREK BUDZIAREK

SUBSTYTUTY NORMALNOŚCI
ŻYDOWSKA „BIŻUTERIA” Z GETTA ŁÓDZKIEGO

WSTĘP

Stwarzanie pozorów normalności było powszechną cechą wszystkich gett i społeczności doświadczających fizycznej eksterminacji. Wyrazem tego wewnętrznego dążenia do podtrzymywania w ekstremalnych warunkach pozorów normalnego życia była nieustanna chęć obdarowywania innych wszelkiego rodzaju prezentami. Miały one, co prawda, różny charakter i cel, ale najważniejsza była ich wartość emocjonalna. Drogocenne rzeczy, kosztowna biżuteria towarzyszyły człowiekowi bez względu na epokę czy krąg cywilizacyjny. Niewielki koralik czy kolorowy kamyczek miały niekiedy takie samo znaczenie jak cudowna brosza lub wielokaratowy brylant. Wszystko zależało od tego, kto i kogo nimi obdarował, od okoliczności wręczenia prezentu, przejęcia darowizny czy wejścia w posiadanie spadku. Darem mógł być pojedynczy przedmiot lub zestaw przedmiotów, tworzących samodzielną kolekcję. Można go było zamknąć w skarbcu czy sejfie lub też publicznie eksponować i podziwiać. Zawsze był wyrazem jakichś uczuć, przypominał ważne zdarzenie lub też określał wzajemne relacje darczyńcy i osoby obdarowanej.

„Biżuterię” tworzone w getcie łódzkim na różne okazje, dla różnych osób, z różnego materiału – ale przez cały czas istnienia „dzielnicy śmierci” Potrzebowali jej wszyscy – zwykli mieszkańcy oraz funkcyjni przedsta-

wiciele administracji żydowskiej i hitlerowskiej. Bransoletki, broszki, wisior-ki, sygnety, obrączki, plakietki, odznaki funkcyjne, papierośnice – wszystkie te przedmioty są dowodem działalności artystycznej ludzi skazanych na zagładę.

WOHNGEBIET DER JUDEN IN LITZMANNSTADT

Getto dla ludności żydowskiej zorganizowano w Łodzi wiosną 1940 r.¹ Było jednym z największych i najdłużej funkcjonującym w okupowanej Europie. Hermetycznie odizolowane od reszty miasta, zostało zamienione w ogromny obóz pracy. W planach okupanta hitlerowskiego początkowo stało się miejscem wegetacji i śmierci kilkuset tysięcy osób. Ostatecznie stworzono z niego punkt przeładunkowy na drodze do komór gazowych dla Żydów polskich, czeskich, niemieckich, austriackich, luksemburskich.

Z upoważnienia władz okupacyjnych wewnętrzną administracją getta kierował Przełożony Starszeństwa Żydów (Der Älteste der Juden in Litzmannstadt) Chaim Mordechaj Rumkowski. Powołana przez niego Rada Starszych (Ältestenrat) była czystą fikcją organizacyjną. Jednoosobową władzę ustawodawczą i wykonawczą sprawował sam Rumkowski. Uczynił on z getta łódzkiego swoiste „królestwo” z wewnętrzną prokuraturą, sądownictwem, więziennictwem, komunikacją, pocztą i walutą. Niemiecki Zarząd Getta (Gettoverwaltung), na którego czele stał Hans Biebow, umiejętnie podsycił wiarę Rumkowskiego w jego strategii „ocalenia przez pracę” Z tego względu getto łódzkie nie było wyłącznie miejscem powolnej eksterminacji ludności żydowskiej, lecz stało się potężnym obozem pracy. W ponad 100 zakładach produkcyjnych zatrudniano blisko 80 000 osób, które wytwarzały najróżniejsze produkty dla gospodarki III Rzeszy²

¹ Przygotowania do utworzenia getta dla ludności żydowskiej w Łodzi rozpoczęły się już na początku października 1939 r. Z konkretnym projektem utworzenia dzielnicy dla Żydów wystąpił prezes rejencji kaliskiej Friedrich Übelhör w tajnym okólniku z 10 grudnia 1939 r. Do rzeczywistej realizacji tego pomysłu przystąpiono na podstawie zarządzenia prezydenta policji hitlerowskiej w Łodzi SS Brigadeführera Johanna Schäffera z 8 lutego 1940 r. J. Baranowski. *Powstanie i organizacja getta*. W: *Getto w Łodzi 1940-1944. Materiały z sesji naukowej – 9 VIII 1984 r.* Łódź 1988 s. 12-15; I. Rubin. *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją 1939-1945*. Londyn 1988 s. 181-192.

² R. F. Scharf. *Rola Ch. Rumkowskiego w łódzkim getcie*. W: *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy*. Red. W. Puś, S. Liszewski. Łódź 1991 s. 306-310; J. Baranowski. *Administracja niemiecka i tzw. samorząd w getcie łódzkim 1940-1944*. Tamże s. 314-320.

Decyzję o całkowitym i bezpośrednim wymordowaniu całej nacji żydowskiej najwyższe władze Rzeszy hitlerowskiej podjęły w połowie 1941 r. Wszystkie wcześniejsze akcje miały charakter jedynie przygotowawczy. Pośredniej eksterminacji Żydów służyła niewolnicza praca (także dzieci), wszechogarniający głód, fatalne warunki sanitarne, niesamowite zagęszczenie dużej grupy osób na niewielkim obszarze. Formy eksterminacji pośredniej prowadziły do załamania sił witalnych – fizycznych i psychicznych – mieszkańców getta³

Bezpośrednia eksterminacja Żydów skupionych w getcie łódzkim (z gett prowincjonalnych, a także z Czechosłowacji, Austrii, Niemiec oraz Luksemburga, jak również Cyganów z Austrii⁴) rozpoczęła się pod koniec 1941 r. Przystępując do akcji „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”, wybudowano specjalny ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem. Od 7 grudnia zaczęto przyjmować w nim transporty Żydów z getta łódzkiego. Masowe uśmiercanie odbywało się w ruchomych komorach gazowych. Do jesieni 1942 r. zamordowano w ten sposób blisko 200 000 osób, w tym około 85 000 mieszkańców getta łódzkiego. Dalszych 46 000 osób zmarło w samym getcie w wyniku eksterminacyjnych działań hitlerowców. W sierpniu 1944 r. ostatnią grupę 80 000 Żydów wywieziono do obozów w Oświęcimiu-Brzezince, Stutthofie i Ravensbrück i tam prawie wszystkich zamordowano⁵

Getto w sposób permanentny odizolowano od reszty okupowanej Łodzi. Przełożony Starszeństwa Żydów Ch. M. Rumkowski (szef żydowskiej administracji wewnątrz getta) próbował rozwinąć działalność produkcyjną, aby zapewnić mieszkańcom getta wyżywienie i środki do jakiegokolwiek byto-

³ Z. Hoffman. *Entlösung w getcie łódzkim*. W: *Łódź w planach eksterminacyjnych okupanta hitlerowskiego 1939-1945*. Łódź 1986 s. 58-61; J. Fijałek. *Formy eksterminacji pośredniej mieszkańców getta*. W: *Getto w Łodzi 1940-1944* s. 51-59.

⁴ A. Galiński. *Obóz dla Cyganów*. W: *Obozy hitlerowskie w Łodzi*. Red. A. Głowacki, S. Abramowicz. Łódź 1998 s. 235-251; J. Baranowski. *Zigeunerlager in Litzmannstadt 1941-1942*. Łódź 2003 s. 15-41.

⁵ D. Dąbrowska. *Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*. „Biuletyn ŻIH” 13/14:1955 s. 140-148; M. Cygański. *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi*. Łódź 1965 s. 55-56; Rubin, jw. s. 449-466; S. Abramowicz. *Zagłada ludności getta łódzkiego w ośrodku w Chełmnie nad Nerem*. W: *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944* s. 339-348; M. Kaczmarek. *Die nationalsozialistischen Pläne für die Vernichtung der Juden im „Reichsgau Wartheland”* W: *Chelmno/Kulmhof. Ein vergessener Ort des Holocaust?* Hrsg. von M. Struck. Bonn-Berlin 2001 s. 24-29; S. Krakowski. *Die Geschichte des Vernichtungslager in Chelmno/Kulmhof am Ner*. Tamże s. 34-44; M. Budziarek. *Łódź – Lodsch – Litzmannstadt. Wycinki z życia mieszkańców okupowanego miasta*. Łódź 2003 s. 102-106.

wania. Z tego też względu w ciągu roku getto łódzkie rozrosło się w gigantyczny obóz pracy, w którym ponad 80 000 Żydów produkowało towary głównie dla hitlerowskiego Wehrmachtu. Stworzono w nim miraż przetrwania, pracy pozwalającej na zdobycie pożywienia umożliwiającego przeżycie. Wszelkie artykuły żywnościowe można było otrzymać tylko na talony, które i tak nie pozwalały na normalne wyżywienie ogromnej masy ludzkiej⁶

GRABIEŻ MIENIA ŻYDOWSKIEGO

Ustawodawstwo III Rzeszy od połowy lat trzydziestych sankcjonowało urzędową grabież mienia żydowskiego. Państwo wydawało przepisy bez podstaw prawnych lub niezgodne z obowiązującym prawem, łamało prawo międzynarodowe. Po rozpoczęciu wojny i okupacji ziem polskich oficjalni przedstawiciele III Rzeszy na okupowanych obszarach bez żadnych skrupułów moralnych, pod pozorem legalności mordowali ludzi, grabili mienie państwowe i prywatne. Prowadzili grabież w imieniu państwa, dla państwa, ale także dla siebie i swoich partyjnych towarzyszy⁷ Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty Artur Greiser podczas konferencji kierownictwa NSDAP w styczniu 1940 r. stwierdził, że „Żydzi pozostaną tam [w getcie łódzkim] tak długo, aż oddadzą w zamian za żywność wszystko, co nagromadzili, a potem zostaną usunięci poza granice. Puste getto będzie spalone i zrównane z ziemią”⁸

W maju 1940 r. funkcję kierownika niemieckiego Zarządu Getta (Gettoverwaltung) objął Hans Biebow, kupiec z Bremy. Miesiąc później agent handlowy z Salzburga Walter Genewein stanął na czele działu księgowości i finansów tegoż Zarządu. Ich zadaniem było znalezienie funduszy pozwalających na funkcjonowanie getta. W tym celu przeprowadzono totalną rekwizycję mienia żydowskiego i masowo zaczęto wyzyskiwać Żydów jako siłę roboczą⁹ Latem 1940 r. kierownictwo Gettoverwaltung uzyskało zgodę

⁶ Rubin, jw. s. 145-153, 211-219; Baranowski. *Organizacja getta* s.16-26; „Our only way is work” *The Łódź Ghetto 1940-1944*. Łódź 2002 s. 22-32.

⁷ A. Eisenbach. *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*. Warszawa 1961 s. 202; J. Sehn. *Akcje łupieskie rasistów hitlerowskich „Aktion Reinhard”* W: *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*. T. 8. Warszawa 1981 s. 255; J. Adamska. *Grabież mienia żydowskiego mieszkańców getta przez funkcjonariuszy hitlerowskich*. W: *Getto w Łodzi 1940-1944* s. 81-82.

⁸ „Our only way is work” *The Łódź Ghetto 1940-1944* s. 22.

⁹ Baranowski. *Administracja niemiecka i tzw. samorząd w getcie łódzkim* s. 311-314; tenże. *Łódzkie getto 1940-1944. Vademecum*. Łódź 1999 s. 41.

wiceprezydenta rejencji łódzkiej Waltera Mosera na przejęcie wszelkich „uzyskanych” przez policję kryminalną w getcie przedmiotów wartościowych (brylanty, złoto, srebro, platyna, skóra, tekstylia i porcelana, a także dywany, monety, kryształy, sprzęt domowy oraz przedmioty kultury żydowskiej) i przekazywania ich do magazynów. Tam były segregowane i wyceniane, a następnie przekazywane do dyspozycji urzędowego administratora mienia żydowskiego – Haupttreuhandstelle-Ost (HTO), czyli Głównego Urzędu Powierniczego-Wschód¹⁰ Na mocy porozumienia przedstawicieli Gettoverwaltung, policji kryminalnej (Kripo) i HTO z 1942 r. wszystkie towary i cenne przedmioty przejęte w getcie i zarekwirowane przez Kripo miały być przekazane Gettoverwaltung do spieniężenia. Takie rozwiązanie zaakceptował Gauleiter Kraju Warty Artur Greiser, który 23 marca 1942 r. wydał rozporządzenie o przejściu pod zarząd niemieckiej administracji getta wszelkich wartościowych przedmiotów, towarów, pieniędzy, dewiz, biżuterii, sprzętu domowego, a stanowiących w przeszłości własność deportowanych Żydów. Tym samym urząd Biebowo uzyskał prawo przejęcia i dysponowania żydowskim mieniem ruchomym. Z zachowanej dokumentacji wynika, że latem 1940 r. przedmioty z getta nie zostały jeszcze spieniężone. Jesienią Biebowo organizował konferencje na ten temat i w czasie ich trwania proponował jak najszybsze spieniężenie klejnotów i złotych przedmiotów. Informował także o zgodzie Urzędu Rzeszy do Spraw Metali Szlachetnych (Reichsstelle für Edelmetalle) na sprzedaż ich w wolnym handlu zakładom jubilerskim w Łodzi, co miało przynieść dochód ok. 1,3 mln RM. Biżuteria miała być wyceniona przez specjalistę sprowadzonego z Berlina. Dla uzyskania maksymalnego zysku planowano przeróbkę lub naprawę niektórych klejnotów w warsztacie złotniczym w getcie¹¹

Ponadto dostawy żywności dla mieszkańców getta uwarunkowane były stałymi opłatami, co zmuszało Przełożonego Starszeństwa Żydów Ch. M. Rumkowskiego do gromadzenia gotówki i przedmiotów wartościowych. Przeprowadzono więc przymusowy skup wartościowych przedmiotów (w za-

¹⁰ Cz. Łuczak. *Grabież polskiego mienia na ziemiach Rzeczypospolitej „wcielonych” do Rzeszy 1939-1945*. Poznań 1969 s. 6 nn.; R. Fuks. *Działalność „Das Ahnenerbe” w zakresie grabieży dzieł polskiej kultury narodowej*. W: *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*. Red. Cz. Pilichowski. Warszawa 1980 s. 699-704, 710-711; M. Rutkowska. *Straty kulturalne Polski w latach wojny i okupacji hitlerowskiej 1939-1945*. Tamże s. 733-737; L. H. Nicholas. *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*. Tł. B. Sławomirska. Kraków 1997 s. 68-69.

¹¹ Adamska, jw. s. 87-91; Rubin, jw. s. 146-147; Baranowski. *Łódzkie getto 1940-1944* s. 41.

mian na „kwity markowe” – oficjalny środek płatniczy obowiązujący w getcie), a następnie przekazywano je niemieckiemu Zarządowi Getta. Ceny ustalały władze niemieckie, konfiskatę zaś przeprowadzały równocześnie nazistowska policja kryminalna i Gestapo. W grabieży mienia żydowskiego z konieczności brała również udział administracja żydowska getta. 12 sierpnia 1940 r. Rumkowski powołał do życia Bank Skupu Wartościowych Przedmiotów i Odzieży. Jego głównym zadaniem było skupywanie od mieszkańców getta posiadanych przez nich niemieckich marek, zagranicznych dewiz, złotych monet, precjozów, a także dywanów, futer, pelis, ubrań, kolekcji znaczków pocztowych i obrazów. Zgrabione walory pieniężne i precjoza przekazywano Niemcom w biurach Zarządu Getta. W rabunku mienia mieszkańców getta pomagał hitlerowskiej policji żydowski Oddział Specjalny Służby Porządkowej (Sonderabteilung des Ordnungsdienst)¹² Od listopada 1940 r. do sierpnia 1942 r. wpływy z grabieży całego mienia żydowskiego wynosiły 18 781 600 RM, w tym ponad 8 589 300 RM z pośredniego przejęcia przekazów pieniężnych nadesłanych z zagranicy, 8 957 900 RM z grabieży gotówki w dewizach i należności podatkowych, 835 000 RM z konfiskaty i skupu towarów oraz ubrań i futer, a także 399 100 RM z konfiskaty złota i precjozów. Mieszkańców getta ogołococono z pieniędzy, dewiz, kosztowności, ciepłych ubrań¹³

BROSZKI I NIE TYLKO

Żydzi polscy oraz przywiezieni do łódzkiego getta z okupowanej przez hitlerowców Europy pozbawieni zostali możliwości normalnego funkcjonowania. W tych warunkach tworzone były więc „enklawy normalności”, które miały stworzyć namiastkę normalnego funkcjonowania. Czyniono to najczęściej na płaszczyźnie sztuki i kultury, a temu celowi służyły koncerty orkiestry symfonicznej, przedstawienia teatralne, mecenat artystyczny. Można przypuszczać, że już w 1940 r. zaczęto tworzyć drobne przedmioty pamiątkowe całkowicie identyfikujące się z gettowską rzeczywistością. Także administracja hitlerowska przygotowywała zamówienia na określone egzemplarze, a zamówienia te kierowane były do Przełożonego Starszeństwa Żydów. Przed-

¹² Baranowski. *Administracja niemiecka i tzw. samorząd w getcie łódzkim* s. 315-316; tenże. *Łódzkie getto 1940-1944* s. 43-45, 55, 65-67.

¹³ Tenże. *Łódzkie getto 1940-1944* s. 71.

mioty te towarzyszyły swoim właścicielom do końców ich bytowania w getcie, a także podczas transportów śmierci. Stąd też niektóre egzemplarze owych gettowskich precjozów odnaleziono w ośrodku zagłady w Chełmnie nad Nerem, jak również na terenie obozu zagłady w Oświęcimiu-Brzezince. Po zakończeniu okupacji hitlerowskiej i II wojny światowej biżuterię z getta łódzkiego znajdowano w domach i miejscach pracy istniejących w dawnej „dzielnicy żydowskiej” lub w miejscach zagłady ludności żydowskiej. Obecnie w zbiorach Muzeum Historii Miasta Łodzi, Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, Muzeum Okręgowego w Koninie, Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie oraz The United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie, jak również w kolekcjach prywatnych przechowuje się sporo tych wyjątkowych precjozów z łódzkiej „dzielnicy śmierci”

Najczęściej spotykane są broszki – owalne, ażurowe, zwykle na agrafce. Na licowej stronie motywem ikonograficznym jest fragment płotu oddzielającego dzielnicę żydowską od reszty miasta, ulica z torami tramwajowymi i płotem z drutu kolczastego oraz brama przejściowa, jak również duża tablica informacyjna z umieszczonym na niej napisem „Wohngebiet der Juden”. Niekiedy dodawano gwiazdę Dawida, dwie wieże kościelne oraz napisy: „Getto”, informacje o okolicznościach wykonania przedmiotu i dacie¹⁴. Zwykle mają one charakter precjozów pamiątkowych, wykonanych z okazji wyjątkowego wydarzenia i podarowanych bliskiej osobie lub przełożonym. Taki charakter ma broszka ofiarowana w 1943 r. Dawidowi Gertlerowi z Sonderabteilung przez Bank Getta w trzecią rocznicę jego istnienia. Nieznany autor wykonał ją z metalu złoczonego i srebrzonego. W ażurowej gwiazdzie Dawida umieszczono miniaturkę banknotu jednomarkowego¹⁵. Występują także egzemplarze broszek w kształcie kartek żywnościowych (z dokładnymi danymi personalnymi osoby, której ofiarowano przedmiot)¹⁶ lub bonów pieniężnych¹⁷, a także wisiorków (choćby wykonany w formie płaskiej menażki bez przykrycia)¹⁸

¹⁴ Muzeum Historii Miasta Łodzi (dalej MHML), H-O/171; H-O/172; H-O/173; H-N/794/Med.; H-NR/41. Por. fotografię zamieszczoną w katalogu wystawy *The Last Ghetto. Life in the Lodz Ghetto 1940-1944* (ed. M. Unger. Jerusaleń 1995 s. 109).

¹⁵ Muzeum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (dalej MŻIH), B/202.

¹⁶ Broszkę z kartką żywnościową podarowali rodzice Melanii Hochgelemler w 1943 r. MŻIH, B-199.

¹⁷ Broszka bezimienna z 1943 r. Muzeum Historii Żydów Polskich w Krakowie (dalej MHK), 684/VII.

¹⁸ MHML, H-O/174.

W ośrodku zagłady w Chełmnie nad Nerem odnaleziono imienne broszki i monogramy metalowe. Broszki wykonane są z giętego drutu (najczęściej miedzianego) w formie liter tworzących imię: „Lonia”, „Nadzia”, „Maria”, „Bela”, fragment imienia „...rka”¹⁹ Z dołów śmierci wydobyto także ażurową broszkę z gwiazdą Dawida, wykonaną w srebrze²⁰ Wygrawerowane inicjały umieszczono na broszkach, pierścionkach, kolczyku oraz plakietkach²¹ Napisy, inicjały właściciela „Getto / Hela / 1940” znalazły się na srebrnym sygnecie²² Podobną formę ma sygnet znaleziony na terenie obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau. Jest on zdobiony po bokach, na górze zaś umieszczono złotą nakładkę w postaci gwiazdy Dawida oraz inicjał „AK” na wieńcu z liści laurowych. W środku znalazł się ręcznie grawerowany napis: „Litzmannstadt Getto / 1941”²³ Inne eksponaty mają motyw gwiazdy Dawida w wieńcu oraz inicjały „MB” z napisem „Getto” lub też są ozdobione podobizną Netty Glazer²⁴ Częste są bezimienne obrączki z łódzkiego getta odnalezione w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau oraz w Chełmnie nad Nerem²⁵ Znalaziono także ażurową broszkę z gwiazdą Dawida, wykonaną w srebrze²⁶ Z kolei monogramy metalowe z literami „R”²⁷ lub „MM” (najczęściej wykonane w miedzi, ale są również ze srebra) mają różną wielkość (od 1 cm do 3 cm). Wygrawerowane inicjały umieszczone są na broszce (wykonanej w białym metalu), pierścionku w kształcie serca²⁸, kolczyku (być może wykonany ze złota)²⁹ czy kwadratowej plakiecie³⁰ Natomiast bransoletki najczęściej wykonywano ze srebra dość niskiej próby. Składały się z kilku ogniw, w których umieszczano tzw. ikonografię gettowską³¹

¹⁹ Muzeum Okręgowe w Koninie (dalej MOK), CH/602; CH/1137; CHP/00/2/76; CH/987; CH/603.

²⁰ MOK, CH/1064.

²¹ Litery „MŁ” (MOK, CH/871), litera „Z” (MOK, CH/872), litera „G” (MOK, CH/478).

²² MOK, CH/1.

²³ MHML, H-NR/42.

²⁴ Fotografia zamieszczona w katalogu wystawy *The Last Ghetto. Life in the Lodz Ghetto 1940-1944* (s. 109).

²⁵ Pierwszą z nich wykonano w 1943 r. MHK, 674/VII; MOK, CHP/03/659.

²⁶ MOK, CH/1064.

²⁷ MOK, CH/1097; CH/1134; CH/1072; CH/630.

²⁸ Litery „MŁ” MOK, CH/871.

²⁹ Litera „Z” MOK, CH/872.

³⁰ Litera „G” MOK, CH/478.

³¹ MHML, H-O/167. Por. fotografie zamieszczone w publikacji *Lodz Ghetto. Inside a community under siege* (ed. A. Adelson, R. Lapidus. New York 1987) oraz katalogu wystawy *The Last Ghetto. Life in the Lodz Ghetto 1940-1944* (s. 108, 109).

Podczas prac archeologicznych prowadzonych w Chełmnie nad Nerem z tzw. jamy nr 4 wydobyto liczne egzemplarze „biżuterii” gettowskiej, wśród nich metalowe lub srebrne gwiazdy Dawida (część z nich pozostała jedynie we fragmencie), kilka w postaci wisiorka³². Jedna z tych gwiazd ma wycięty numer „183”³³, inna wspaniały rysunek lwa³⁴. Odnaleziono także plaketę ażurową, niekompletną, z motywami roślinnymi i kwiatowymi. W środku umieszczony jest napis „Litzmannstadt Getto”, w jego wnętrzu gwiazda Dawida³⁵. Inna ozdobna blaszka miedziana ma napis „Handarbeit”³⁶, a znaczek w formie gwiazdy Dawida – „Getto Litzmannstadt 1940”³⁷. Doskonałość, subtelność, delikatność i precyzyjność roboty grawerskiej charakteryzują wyjątkowe broszki przedstawiające „Rybkę”, „Chińczyka”, „Tancerkę”, „Szarotkę”³⁸.

Ciekawymi eksponatami, bardziej pamiątkowymi niż donatywnymi i osobistymi niż urzędowymi, są plakietki. Wykonane są najczęściej ze stopu dwustronnie miedziowanego, o różnej wielkości³⁹. Ikonografia na nich zamieszczona odwołuje się do charakterystycznej przestrzeni Wohngebiet der Juden in Litzmannstadt – ulica Zgierska przy placu Kościelnym, most nad ulicą, pod nim tramwaje, brama przejściowa u wylotu placu z wartownikami, płot z drutu kolczastego, bardzo dokładny wizerunek dwóch wież kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, budynki mieszkalne. Ciekawymi eksponatami donatywnymi są srebrne tabliczki pamiątkowe⁴⁰ oraz srebrne papierośnice, zawierające typową ikonografię gettowską lub mające formę „Arbeitskarty” Instytut Yad Vashem szczeni się także medalionem wykonanym w srebrze (być może była to spiłowana przedwojenna moneta srebrna) o niezwykle szlachetnej formie i rysunku. Oto w okręgu z liści laurowych znajduje się gwiazda Dawida, a w jej środku duży wizerunek Ch. M. Rumkowskiego na tle płotu z drutu kolczastego. Rysunek wykonano metodą grawerską. Pod okręgiem umieszczona została wstęga z wypukłym napisem „Ch. Rumkowski”⁴¹.

³² MOK, CH/333; CH/334; CH/628; CH/947; CH/1068; CH/1075; CH/1098; CH/1129; CH/1131; CH/1133.

³³ MOK, CH/1033.

³⁴ MOK, CH/1132.

³⁵ MOK, CH/351.

³⁶ MOK, CH/604.

³⁷ MOK, CH/927.

³⁸ MOK, CH/1070; CH/1141; CH/1139; CH/1108.

³⁹ MHML, H-N/784/Med; MHML, H-O/169.

⁴⁰ Jedna z nich, z 1943 r., jest dedykowana małżeństwu Rumkowskim. MHML, H-O/168.

⁴¹ Fotografie zamieszczone w katalogu wystawy *The Last Ghetto. Life in the Lodz Ghetto 1940-1944* (s. 109, 163).

W zbiorach Muzeum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie znajdują się stojące plakiety funkcjonariuszy straży pożarnej i kominiarzy oraz pracowników piekarni. Pierwsza ma wyjątkowo staranną formę graficzną, złocenia, a jej niecodzienną wartość podnosi wygrawerowany wykaz kilkudziesięciu nazwisk obu służb. Inskrypcja pierwszej, umieszczona na fantazyjnej wstędze, mówi o osobie obdarowanej – był nią sierżant Henryk Kaufman, a otrzymał ją w 1940 r.⁴² Druga zaś jest nieco prostsza, ale umieszczono na niej wygrawerowany wizerunek dwóch mężczyzn ciągnących wóz z chlebem. Podarowano ją kierownikowi piekarni J. Gutmanowi w 1943 r.⁴³ Niezwykle ciekawymi są odznaki resortu krawieckiego i poszczególnych jednostek straży pożarnej. Wszystkie one wykonane są z mosiądzu, mają prostą formę, ale ciekawe znaki ikonograficzne, nawiązujące do godeł cechowych⁴⁴ Prosta w swej formie jest odznaka członka Służby Cmentarnej. Ażurowy napis informuje, że jej posiadacz był zatrudniony w „Friedhofs-Dienst”⁴⁵ Podobną formę i zapewne funkcję miała odznaka „Wäger-Gemüseabteilung” numer 237⁴⁶

Doskonałe wręcz wykonanie cechuje odznaki funkcjonariuszy administracji gettowskiej. Przemyślany układ ikonograficzny sugeruje wykonawstwo przez zawodowego grawera. Prezentują one trzy ważne służby gettowskie (policję, służby specjalne i bankowość), ale także organizację oraz służbę społeczną. Odznaki funkcjonariusza oddziału policji żydowskiej i komendanta Sonderkommando wykonane zaś są w srebrze i emaliowane. Głównym motywem ikonograficznym jest opaska funkcjonariusza policji żydowskiej (dwubarwna – pomarańczowo-srebrzysta) z umieszczoną na niej gwiazdą Dawida czarno emaliowaną oraz napisy identyfikacyjne oraz datacja⁴⁷ Najprawdopodobniej była to odznaka funkcjonariusza rewiru I, mieszczącego się przy ul. Franciszkańskiej 27⁴⁸ Podobną formę ma odznaka pamiątkowa przekazana adwokatowi H. Naftalinowi przez Zarząd Zjednoczenia Drukarzy w 1940 r.⁴⁹ Z kolei odznaka inwalidy wojennego, wykonana w srebrze techniką grawerską, na gwincie, przedstawia mężczyznę mającego

⁴² MŻIH, B-499/3.

⁴³ MŻIH, B-499/5.

⁴⁴ MŻIH, B-216; B-207; B-211.

⁴⁵ MHML, H-N/1441.

⁴⁶ MŻIH, B-304.

⁴⁷ MHML, H-N/791/Med.; H-N/790/Med.; H-O/176.

⁴⁸ Baranowski. *Łódzkie getto 1940-1944* s. 67.

⁴⁹ MŻIH, B-224

na piersiach gwiazdę Dawida, w ręku laskę i protezę zamiast lewej nogi, stojącego na tle ogrodzenia z drutu kolczastego, bramy przejściowej z umieszczoną nad nią wielką tablicą informacyjną: „Wohngebiet / der Juden”⁵⁰

Precjozami szeroko pojętymi, o charakterze służbowo-donatywnym, są drewniane pudełka. Były to najczęściej podarunki pracowników poszczególnych resortów dla ich przełożonych bądź przedstawicieli żydowskiej administracji dla funkcjonariuszy władz nazistowskich. Dwa takie przedmioty, z 1944 r., znajdują się w zbiorach Muzeum Historii Miasta Łodzi. Jedno pudełko, w formie dwóch złożonych książek połączonych zawiasem, przeznaczone było dla przełożonego resortu meblowego. Jego proveniencja jest jednoznaczna, jako że doskonale zachował się napis na wstędze: „Z intencji urodzin / ofiaruje miłemu majstrowi A. Waismanowi / stolarnia przy Kleinmöbelfabrik” Poniżej umieszczono 19 nazwisk oraz datację: „Litzmannstadt Getto 23 III 1944”⁵¹ Drugie, znacznie mniejsze, wykonane jest z jasnego drewna i ma charakter czysto pamiątkowy. Na wieczku wyżłobiono inicjały „AF” i ozdobną gałązkę, poniżej zaś umieszczono napis wykonany tą samą techniką: „Litzm. Getto 1944” Na przedniej ściance pudełeczka wyżłobiono kwiatek z podwójnymi liśćmi⁵²

Niekiedy drewniane pudełka przybierały formę papierośnic. Na ich wieczkach umieszczano fragmenty dzielnicy żydowskiej, napisy, gwiazdy Dawida⁵³ Jedna z nich, pochodząca z 1941 r., a przechowywana w Muzeum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, na odwrocie pudełka ma stylizowaną karykaturę kobiety palącej papierosa⁵⁴ Do całości można byłoby dołożyć niewielką rzeźbę, przedstawiającą postać człowieka jedzącego z menażki, wspartego na „Mittags Karte” o numerze identyfikacyjnym „44430”⁵⁵, oraz metalową, donatywną popielniczkę państwa Zeligowskich z lipca 1943 r.⁵⁶

Doskonała robota cechuje niewielki przedmiot wykonany w połowie 1943 r. przez pracowników narzędziowni resortu metalowego. Z mosiądzu przygotowano niewielkiej wielkości kowadełko z młoteczką. Robota jest wyjątkowo dokładna, zachowane zostały proporcje. Na kowadełku wygrawerowano jedynie donatora: „Zum Andenken von Arbeiter / der Werkzeuhmacherein

⁵⁰ MHML, H-O/175.

⁵¹ MHML, H-O/14.

⁵² MHML, H-O/1005.

⁵³ MŻIH, B-204.

⁵⁴ MŻIH, B-438.

⁵⁵ MŻIH, B-304.

⁵⁶ MŻIH, B-304.

/ Metall-Abt.I / Litzm. Getto 1 IX 43”⁵⁷ Z tego samego resortu pochodzi metalowa księga, stanowiąca swego rodzaju segregator z danymi statystycznymi „Metallabteilung” Księga podarowana była przez tenże resort Przełożonemu Starszeństwa Żydów 23 sierpnia 1942 r. Na wieku i na metalowej stronie wewnątrz wygrawerowano dane statystyczne wydziału metalowego z 3 października 1941, 31 grudnia 1941 i 8 lutego 1942 r. w następujących kategoriach: urzędnicy, pracownicy, majstrowie, nauczyciele, zamówienia⁵⁸

Pamiątkowy charakter mają również mosiężne noże do cięcia papieru, bez datacji i określenia odbiorcy. Na rękojeści mają wklęsłe tarcze herbowe z godłem miasta Litzmannstadt (tj. swastyką z podwójnymi ramionami bocznymi), na ostrzu zaś wygrawerowany napis: „Zum Andenken an die Uniformbertigung in Litzmannstadt Gettoverwaltung”⁵⁹ Noże do cięcia papieru wykonywano także z drewna⁶⁰

Zupełnie nietypową formę ma przedmiot donatywny znajdujący się w zbiorach Muzeum Żydowskiego Instytutu Historycznego. Jest nim duża makietka przedstawiająca most nad ulicą, zaskie, budynki fabryczne, kominy, dwie kolumny z gwiazdami Dawida; ścianka tylna ma kształt pulowera stanowiącego pewnego rodzaju kalendarz. Makiety przygotował 26 grudnia 1942 r. resort tkacki⁶¹ Sierżantowi Henrykowi Kaufmanowi, twórcy straży pożarnej w getcie łódzkim, w 1943 r. strażacy z III oddziału Radegast podarowali natomiast normalnej wielkości toporek strażacki z inskrypcją umieszczoną na jego metalowej części⁶² Wyjątkowymi precjozami z getta łódzkiego są dziecięce broszki wykonane z malowanej ceramiki, z metalowymi zapięciami. Wszystkie są niewielkie, starannie pomalowane dość intensywnymi farbami, uśmiechnięte i dziecinnie urocze. Przedstawiają krokodylka, konia, twarze piratów, policjantów i księżniczek⁶³

⁵⁷ MHML, H-O/1004.

⁵⁸ MŻIH, B-304.

⁵⁹ MHML, H-O/288; H-O/715.

⁶⁰ Z 1942 r. pochodzi drewniany nóż z ozdobną rękojeścią, najprawdopodobniej podarowany Ch. M. Rumkowskiemu przez pracowników Papier Abteilung. MŻIH, B-226.

⁶¹ MŻIH, B-154.

⁶² MŻIH, B-207.

⁶³ MŻIH, B-323.

ZAKOŃCZENIE

Należy przypuszczać, że na terenie Wohngebiet der Juden funkcjonowało kilkunastu jubilerów, wymienionych w przedwojennych rejestrach cechowych. Tak Niemcom, jak i żydowskiemu zarządowi getta zależało na posiadaniu odpowiedniej jakości precjozów, mogących mieć moc przetargową. Świadczy o tym korespondencja H. Biebowa ze swoimi przełożonymi, jak też niektóre pociągnięcia Ch. M. Rumkowskiego. Oto bowiem w 1943 r. Przełożony Starszeństwa Żydów nakazał przygotować małą emisję 20-markowych monet gettowych, ale wykonanych ze złotych dolarówek. Nie weszły one nigdy do obiegu, lecz przypuszczalnie traktowane były jako wyjątkowe podarunki dla dygnitarzy hitlerowskich⁶⁴

Na rewersie odznaki funkcjonariusza żydowskiej Służby Porządkowej podano wiadomość, że wykonano ją w zakładzie Zjednoczenia Grawerów (mieszczącym się przy ul. Brzezińskiej 2)⁶⁵ Ponadto na rewersie umieszczono numer identyfikacyjny jednej z nich (144), co świadczyłoby, że podobnych odznak wyprodukowano większą ilość. Można więc przypuszczać, że w tym właśnie zakładzie mogły powstać inne (może cenniejsze) przedmioty. Ponadto wielokrotnie wspomniano, że podobne prace mogły być wykonywane w tzw. resorcie metalowym (Metallabteilung), gdzie pod ręką znajdował się odpowiedni materiał i narzędzia. Na plakiecie resortu strażaków i kominiarzy występuje wyraźna sygnatura: „N. Korzec. Baluter Ring 3”⁶⁶, co może sugerować, że część „precjozów” gettowych pochodziła z Wydziału Skupu Surowców, w którym produkowano artystyczne ozdoby⁶⁷

Nic konkretnego nie można powiedzieć o pracy jubilerów żydowskich funkcjonujących w getcie. Niemniej, analizując niektóre wyroby „biżuterii” gettońskiej, odnosi się wrażenie, że poszczególne jej elementy wykonały osoby znajdujące się na sztuce jubilerskiej. Większość jednak istniejących

⁶⁴ S. Bulkiewicz. *Pieniądz getta łódzkiego 1940-1944*. Piła 1993 s. 54; G. Frankquinet, P. Hammer. *Litzmannstadt... Ein Kapitel deutscher Geldgeschichte*. Crailsheim 1994 s. 62-69.

⁶⁵ Zakład ten posiadał przedmioty ze złota (może wyprodukowane w getcie), które zostały zarekwirowane przez funkcjonariuszy niemieckich podczas rewizji przeprowadzonej w połowie stycznia 1941 r., o czym wspomniano w *Kronice getta łódzkiego* (s. 11); MHMŁ, H-N/791/Med.

⁶⁶ MŻIH, B-499/3.

⁶⁷ Pod koniec 1941 r. Wydział Skupu Surowców, w porozumieniu z Centralnym Biurem Resortów Pracy, zorganizował nowy dział gettowej wytwórczości – dział wytwórni ceramicznej. Kierownikiem tegoż działu został ceniony artysta malarz i rzeźbiarz Wincenty Brauner. Zob. *Kronika getta łódzkiego* s. 343.

egzemplarzy wskazuje na bardzo prymitywny warsztat jubilerski⁶⁸ Nadto wydaje się, że duża liczba przedmiotów była zamawiana⁶⁹ Tym samym tworzył się pewnego rodzaju „rynek jubilerski” wewnątrz getta. Wyczuwa się bowiem swego rodzaju „masowość” produkowanej „biżuterii”, choć występują także ciekawe, unikatowe rozwiązania w formie i treści.

Wszystkie opisane przedmioty były, z jednej strony, wyrazem poszukiwania elementów „normalności” życia w zamkniętej dzielnicy, ale w wielu wypadkach dawały one poczucie względnego bezpieczeństwa (np. odznaka wyróżniała w tłumie mogącym być skierowanym do transportu) czy też możliwości korzystania z pewnych profitów przynależnych oznakowanym funkcjonariuszom administracji gettowskiej (policjanci mogli otrzymywać większe racje żywnościowe). Istniały także wypadki pewnego rodzaju rywalizacji przy tworzeniu i korzystaniu z nich. Zależały od funkcji ich właścicieli, możliwości przypodobania się osobie obdarowanej, fizycznego zaistnienia donatora w masie wygłodniałych ludzi.

BIBLIOGRAFIA

- A b r a m o w i c z S.: Zagłada ludności getta łódzkiego w ośrodku w Chełmnie nad Nerem. W: *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy.* Red. W. Puś, S. Liszewski. Łódź 1991.
- A d a m s k a J.: Grabież mienia żydowskiego mieszkańców getta przez funkcjonariuszy hitlerowskich. W: *Getto w Łodzi 1940-1944. Materiały z sesji naukowej – 9 VIII 1984 r.* Łódź 1988.
- B a r a n o w s k i J.: Administracja niemiecka i tzw. samorząd w getcie łódzkim 1940-1944. W: *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy.* Red. W. Puś, S. Liszewski. Łódź 1991.
- *Łódzkie getto 1940-1944. Vademecum.* Łódź 1999.
- Powstanie i organizacja getta. W: *Getto w Łodzi 1940-1944. Materiały z sesji naukowej – 9 VIII 1984 r.* Łódź 1988.
- *Zigeunerlager in Litzmannstadt 1941-1942.* Łódź 2003.

⁶⁸ W tę sobotę [24 stycznia 1941 r.] mój kochany ojciec ma urodziny, kończy 45 lat. Już od kilku dni zastanawiam się coby mu na upominek kupić. Aż wreszcie spacerując ulicą zauważyłem w wystawie wisiorki do zegarków. Po obejrzeniu całego wyrobu wyszedłem, bo ani jeden nie dopadł mi do gustu. W końcu kupiłem wisiorek chromowany z białego metalu. Tu w getcie nie można kupić co się chce, lecz co się daje” – pisał w swym dzienniku z 1941 r. Jehuda Lolek Lubiński. *MHMŁ. Pamiętnik L. Lubińskiego. Litzmannstadt Getto 1941.* H-O/1069 s. 352-353.

⁶⁹ Wspomniany wyżej Lolek Lubiński swojej dziewczynie z okazji urodzin zamówił wykonanie pamiątkowego pierścionka „z napisem getto 1941 r.” Tamże s. 493.

- Budziarek M.: Łódź – Lodsche – Litzmannstadt. Wycinki z życia mieszkańców okupowanego miasta. Łódź 2003.
- Bulkiwicz S.: Pieniądz getta łódzkiego 1940-1944. Piła 1993.
- Cygański M.: Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi. Łódź 1965.
- Dąbrowska D.: Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej. „Biuletyn ŻIH” 13/14:1955.
- Eisenbach A.: Hitlerowska polityka zagłady Żydów. Warszawa 1961.
- Fijałek J.: Formy eksterminacji pośredniej mieszkańców getta. W: Getto w Łodzi 1940-1944. Materiały z sesji naukowej – 9 VIII 1984 r. Łódź 1988.
- Frankquinet G., Hammer P.: Litzmannstadt... Ein Kapitel deutscher Geldgeschichte. Crailsheim 1994.
- Fuks R.: Działalność „Das Ahnenerbe” w zakresie grabieży dzieł polskiej kultury narodowej. W: Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii. Red. Cz. Pilichowski. Warszawa 1980.
- Galiński A.: Obóz dla Cyganów. W: Obozy hitlerowskie w Łodzi. Red. A. Głowacki, S. Abramowicz. Łódź 1998.
- Hoffman Z.: Enlösung w getcie łódzkim. W: Łódź w planach eksterminacyjnych okupanta hitlerowskiego 1939-1945. Łódź 1986.
- Kaczmarek M.: Die nationalsozialistischen Pläne für die Vernichtung der Juden im „Reichsgau Wartheland” W: Chelmno / Kulmhof. Ein vergessener Ort des Holocaust? Hrsg. von M. Struck. Bonn–Berlin 2001.
- Katalog wystawy: The Last Ghetto. Life in the Lodz Ghetto 1940-1944. Ed. M. Unger. Jerusalem 1995.
- Krakovski S.: Die Geschichte des Vernichtungslager in Chelmno / Kulmhof am Ner. W: Chelmno / Kulmhof. Ein vergessener Ort des Holocaust? Hrsg. von M. Struck. Bonn–Berlin 2001.
- Lodz Ghetto. Inside a community under siege. Ed. A. Adelson, R. Lapidés. New York 1987.
- Łuczak Cz.: Grabież polskiego mienia na ziemiach Rzeczypospolitej „wcielonych” do Rzeszy 1939-1945. Poznań 1969.
- Nicholas L. H.: Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej. Tł. B. Sławomirska. Kraków 1997.
- „Our only way is work” The Łódź Ghetto 1940-1944. Łódź 2002.
- Rubin I.: Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją 1939-1945. Londyn 1988.
- Rutkowska M.: Straty kulturalne Polski w latach wojny i okupacji hitlerowskiej 1939-1945. W: Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii. Red. Cz. Pilichowski. Warszawa 1980.
- Sehn J.: Akcje łupieskie rasistów hitlerowskich „Aktion Reinhard” W: Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym. T. 8. Warszawa 1981.
- Scharf R. F.: Rola Ch. Rumkowskiego w łódzkim getcie. W: Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy. Red. W. Puś, S. Liszewski. Łódź 1991.

SKOROWIDZ OBIEKTÓW MUZEALNYCH

Muzeum Historii Miasta Łodzi (MHML): H-N/1441; H-N/784/Med.; H-N/790/Med.; H-N/791/Med.; H-N/791/Med.; H-N/794/Med.; H-NR/41; H-NR/42; H-O/14; H-O/167; H-O/168; H-O/169; H-O/171; H-O/172; H-O/173; H-O/174; H-O/175; H-O/176; H-O/288; H-O/715; H-O/1004; H-O/1005.

Muzeum Historii Żydów Polskich w Krakowie (MHK): 674/VII; 684/VII.

Muzeum Okręgowe w Koninie (MOK): CH/333; CH/334; CH/351; CH/478; CH/478; CH/602; CH/603.; CH/604; CH/628; CH/630; CH/630; CH/871; CH/871; CH/872; CH/872; CH/927; CH/947; CH/987; CH/1033; CH/1064; CH/1064.; CH/1068; CH/1 1070; CH/1072; CH/1075; CH/1097; CH/1098; CH/1108; CH/1129; CH/1131; CH/1132; CH/1133; CH/1134; CH/1137; CH/1139; CH/1141; CHP/00/2/76; CHP/03/659.

Muzeum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (MŻIH): B-154; B-199; B-202; B-204; B-207; B-211; B-216; B-224; B-226; B-304; B-323; B-438; B-499/3; B-499/5.

THE SUBSTITUTES OF NORMALITY:
JEWISH "JEWELLERY" FROM THE GHETTO OF ŁÓDŹ

Summary

Pretending to live a normal life was typical of all ghettos and communities who experienced the Holocaust. The Jews imprisoned in Lodz ghetto were subjected to direct and indirect extermination. They wanted to enjoy the sun, wished to sing, attend concerts and plays, pray in their synagogues, have fun at parties, and play volleyball. Their desire to pretend to live a normal life under extreme circumstances was constantly supported by their wish to give all kinds of presents to others. It is true, they had a different character and goal, but their emotional value was most important.

Jewish "jewellery" was made in the Lodz "district of death" on various occasions, for different people, using different materials, all the time while they lived in the ghetto. Everybody needed this jewellery – common inhabitants and functionaries of the Jewish and Nazi administration. Part of it is now stored at the Museum of the History of the City of Lodz, the Jewish Historical Institute in Warsaw, the Regional Museum in Konin, and Yad Vashem Institute in Jerusalem. Many of the artefacts made by Jews are still in private collections.

Nobody knows who made the ghetto "jewellery." It was perhaps the pre-war Lodz engravers, although it's more likely that it mainly was made in the factory of the Union of Engravers in the ghetto. One may also assume that they were "produced" in the so-called metal department (*Metallabteilung*). Analysing some products, one has the impression that particular elements were made by experts in the jewellery art. The items we have indicate a very primitive jewellery workshop. It was not, however, the aesthetic values that were important then. The point was to create for oneself and others a substitute of normal life.

Translated by Jan Klos

Słowa kluczowe: Łódź, okupacja hitlerowska, getto łódzkie, Holocaust.

Key words: Lodz, Nazi occupation, Lodz ghetto, the Holocaust.